

Postcolonial Reading of the Law in the Thought of Mirza Malkam Khan; Emphasizing the *Qanun* Newspaper

Seyed Mostafa Taherzadeh¹ , Hadi Noori²

1. PhD Student, Department of Sociology, Faculty of Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran. (Corresponding Author).
Email: smtaherzadeh1373@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Sociology, Faculty of Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran. Email:
h.k.noori@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 10 December 2024 Received in revised form: 12 May 2025 Accepted: 13 May 2025 Published online: 22 June 2025 Keywords: <i>Deconstruction, Hybridity, Law, Mirza Malkam Khan, Postcolonialism.</i>	This study aims to reinterpret Mirza Malkam Khan's legal reform project as presented in the <i>Qanun</i> newspaper, addressing whether his thought embodies hybridity or essentialism. It further examines the extent to which Malkam Khan's ideas enable active resistance against colonialism. Employing an interpretive and fundamental research design with an interrogative strategy, the study applies postcolonial theory and utilizes the method of deconstruction for data analysis. Findings indicate that the binary oppositions within the text reflect an imitation of Western human experience. Malkam Khan perceives Iranian identity during his era not as pure but as hybrid; however, this hybridity is dominated by Western identity elements (11 instances) over indigenous traditions (3 instances), effectively requiring mere adaptation from the latter. Consequently, his legal reform project is grounded in a Eurocentric framework, limiting its capacity to foster active resistance against colonialism and Western cultural hegemony. An analysis of concepts such as the Adamiyat Project reveals the pervasive influence of essentialist thought in Malkam Khan's legalism. The project's fluidity proves insufficient to destabilize binary oppositions and their inherent hierarchies. Despite claims of reconciling Shari'a and progress, Malkam Khan ultimately aligns with Western stability, distancing himself from the "third space" and the creation of a novel hybrid identity.
Cite this article: Taherzadeh, S. M. and Noori, H. (2025). Postcolonial Reading of the Law in the Thought of Mirza Malkam Khan; Emphasizing the <i>Qanun</i> Newspaper. <i>Journal of Social Theories of Muslim Thinkers</i>, 15(2): 37-53. https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.386821.1752	

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.386821.1752>

1. Introduction

Mirza Malkam Khan, known as Nazem al-Doleh, was among the most influential intellectuals of the Qajar era. In 1890, he published the newspaper *Qanun* from London to Tehran as a platform to disseminate his ideas. This publication was deeply engaged with Western political and civil ideologies and was widely embraced by the political activists and intellectuals of the time.

Given that postcolonial theory focuses on established imperialist cultures and identities, employing cultural and identity-based components to advance a post-nationalist interpretation of resistance against colonialism (Gandhi, 2012: 187), this framework serves as a valuable tool to analyze the role of colonialism in shaping Mirza Malkam Khan's thought and the ideological foundations of his legal reformism.

The present study aims to interpret and analyze the role of Mirza Malkam Khan and *Qanun* as ideological media within the modernity-seeking milieu of pre-Constitutional Iran. In the dominant narrative, Malkam and *Qanun* are portrayed as representatives of modern Western values and advocates of partisan doctrines in Iranian society.

The central objective of this study is to critically examine the ideological assumptions embedded within the legal reformist discourse propagated by *Qanun*. By employing a postcolonial analytical framework, this research interrogates how Western cultural hegemony operated in 19th-century Iranian society, particularly as reflected in the intellectual currents of progressive thinkers of the time. Through close textual analysis of *Qanun*, this study seeks to unmask colonial strategies of domination underpinning the ostensibly modernizing reforms advocated by Iranian intellectuals.

2. Methodology

This study employs the method of deconstruction to interpret the newspaper *Qanun*. As an analytical strategy, deconstruction systematically reveals diverse modes of interpreting a text and unearths ideological assumptions, particularly by addressing the suppressed interests of marginalized groups excluded from power (Martin, 1990: 340). Derrida asserts that deconstruction aims to destabilize the fixed meanings of a text, thereby exposing its inherent possibilities (Derrida, 1976: 233). In this research, Boje's eight-stage deconstructive critique model is applied (Boje, 2008: 83).

3. Findings

The reorganization of binary oppositions reveals that the dominant narrative asserting the necessity of aligning law with Sharia can be supplanted by an alternative narrative emphasizing Western governance and progressive global values. Another dimension of Malkam Khan's legal advocacy lies in its state-centric orientation.

The inversion of hierarchical binaries and the introduction of a free interplay of dualities demonstrate that the latent premise of his legalism resides within the suppressed discourse of the state and statesmen. Despite his persistent rhetoric championing legal reform, Malkam Khan appears inclined toward statism. His centering of the dialectic between Sharia and law within his narrative functions as a pragmatic concession, concealing his underlying prioritization of state authority. This strategic positioning highlights the tension between his performative adherence to Sharia-centric legalism and his tacit alignment with statist imperatives, reflecting a calculated negotiation between ideological posturing and political expediency.

4. Conclusion

The findings reveal that Malkam Khan's legal reform project is structured around state-centric binary oppositions and their counterpoints, which collectively seek to constrain state power while instrumentalizing

these oppositions as tools toward that objective. The Western-oriented elements dominating these binaries overwhelmingly subordinate traditionalist components, indicating that his legal project is constructed through a Eurocentric epistemic framework.

Such a framework inherently lacks the capacity for active resistance against colonialism and Western cultural hegemony. The Eurocentrism underpinning this project reduces both Malkam Khan and, by extension, the Iranian subject to a colonized Other, marginalizing indigenous paradigms.

Malkam Khan attempts to navigate a "Third Space" between Iranian tradition and Western modernity, striving to forge a hybrid identity for the Iranian subject. However, an analysis of discursive signposts—such as his "Ādamiyat Project" and "Human-Factory" conceptualization—demonstrates the hegemony of essentialist thought over his legal reformism. Within this essentialist framework, destabilizing the authority of colonial discourse remains unattainable, rendering the project incapable of fostering a platform to contest cultural imperialism.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: Complied with.

Data Availability Statement: Not applicable.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflict of interest.

References

- Abrahamian, Ervand (2016), *Iran Between Two Revolutions*. (M. Fatahi & A. Golmohammadi, trans). Tehran: Nay [In Persian].
- Algar, Hamid (1990). *A Study of Iranian Modernism: Mirza Malkom Khan*. (J. Azima & M. Tafreshi, trans). Tehran: Modares [In Persian].
- Algar, Hamid (1990). *Mirza Malkom Khan*. (M. Azima & M. Tafreshi, trans). Tehran: Sahami [In Persian].
- Asil, Hojatollah (1997). *Biography and Thought of Mirza Malkom Khan Nazem al-Dowleh*, Tehran: Nay [In Persian].
- Baxter, J. (2003), *Why Choose to Use FPDA? Positioning Gender in Discourse*, Palgrave Macmillan, London.
- Bertens, Hans (2012). *The Basics of Literary Theory*. (M. Abolghasemi, trans). Tehran: Mahi [In Persian].
- Bhabha, Homi k. (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Blaikie, Norman (2011). *Designing Social Research* (H. Chavoshian, Trans.). Tehran: Ney [In Persian].
- Boje, David M. (2008). "Deconstruction Analysis. (H. Mohaddisi, trans) *Media Quarterly*, No 1 [In Persian].
- Derrida, J. (1995), *Points: Interviews, 1974-1994*, Stanford, CA.
- Derrida, J. (1976), *Of Grammatology*, Trans. Gayatri Chakravaty Spivak, Baltimore: John Hopkins University Press.
- Fanon, Frantz (1976). *Black skin, white masks*. (M. Kardan, trans). Tehran: Kharazmi [In Persian].
- Fay, Stephen & Hayden, Liam (2023). *An Analysis of Homi Bhabha's Cultural Location*. (H. Nouri, trans) Tehran: Pileh [In Persian].
- Fay, Stephen & Haydon, Liam (2017), *An Analysis of Homi K. Bhabha's The Location of Culture*, London: Macat Library.
- Gandhi, Leela (2012). *Postcolonialism*. (M. Alamzadeh & H. Kaka Soltani, trans). Tehran: Social Studies Research Institute [In Persian].
- Ghanbari, Farajollah Ali; Taherian, Mohammad Reza; & Etemadi, Amir (2014). "Modernism in Contemporary Iran: A Case Study of Mirza Malkom Khan Nazem al-Dowleh's Thought," *Contemporary Political Essays*, Institute for Humanities and Cultural Studies, No 3 [In Persian].

- Hejazi, Seyed Nasrollah & Radmard, Mohammad (2014). "Transition from Personal Justice to Institutional Justice According to Mirza Malkam Khan Throught," *Political and International Approaches Quarterly*, No 39 [In Persian].
- Hernandez, Felipe (2023). *Homi Bhabha for Architects*. (Sh. Azizi & Sh. Shir Mohammadian, trans). Tehran: Kasra [In Persian].
- Javanmard, Samira & Manshadi, Morteza (2012). "Examining the Features of the Legal State in the Qanun Newspaper," *Journal of Political and International Studies*, No 3 [In Persian].
- Kohestaninejad, Masoud (2006). "The Newspaper or the Tablets of Law: An Analytical Study of Persian Journals with a Focus on Qanun," *Yad*, No 82 [In Persian].
- Loomba, Ania (2000). *Colonialism and Post Colonialism*, London: Routledge Classic.
- Marji, Shamsollah (2007). "Recognizing intellectual trends in Iran," *Political Science Journal*, No 37 [In Persian].
- Martin, Joanne (1990). "Deconstructing organizational taboos: The suppression of gender conflict in organization", *Organization Science*, 1 (4): 339-359.
- Mills, Sara (2013). *Discourse*. (F. Mohammadi, trans). Zanjan: Hezareh Sevvom [In Persian].
- Nategh, Homa (1976). *Qanun Newspaper*, edited and introduced by Homa Nategh, Tehran: Sepehr [In Persian].
- Nategh, Homa (2006). "The Qanun Journal and Its Political and Social Repercussions in Iran," *Yad*, No. 82 [In Persian].
- Nouraei, Fereshteh (1973). *A Study of Mirza Malkam Khan Nazem al-Dowleh's Ideas*. Tehran: Jibi Book Company [In Persian].
- Quinn, Riley (2023). *An Analysis of Edward Said's Orientalism*. (Hadi Nouri, trans). Tehran: Pileh [In Persian].
- Rain, Esmail (1971). *Mirza Malkam Khan: His Life and Political Struggles*. Tehran: Safi Ali Shah [In Persian].
- Riach, Graham (2023). *An Analysis of Gayatri Chakravorty Spivak's Can the Subaltern Speak?* (H. Nouri, trans). Tehran: Pileh [In Persian].
- Sadr Hashemi, Mohammad (2006). "A Brief Introduction to the Qanun Newspaper and Its Editor Mirza Malkam Khan Nazem al-Dowleh," *Yād*, No 82 [In Persian].
- Safari, Majed (2003). *Iranian Press from Kaghaz-e Akhbar to Electronic Journals*. Tehran: Roydad [In Persian].
- Said, Edward (2003). *Culture and imperialism*. (A. Afsari, trans). Tehran: Toos [In Persian].
- Schegloff, E.J. (1999) Schegloff's texts as Billig's data: a critical reply. *Discourse & Society*, 10(4): 558–70.
- Scott, D. and Usher, R. (eds) (1996) *Understanding Educational Research*, London: Routledge).
- Shahmiri, Azadeh (2010). *Postcolonial Theory and Criticism*. Tehran: Elm [In Persian].
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1999), *A Critique of Postcolonial Reason: Towards a History of the Vanishing Present*. Cambridge: Harvard University Press, Print.
- Taheri Moghaddam, Seyed Mohammad & Bochani, Ebrahim (2015). "Mirza Malkam Khan Nazem al-Dowleh and Reflections on His Educational Ideas," *Historical Essays*, Institute for Humanities and Cultural Studies, No 1[In Persian].
- Torabi Farsani, Soheila (2009). "The Evolution of Intellectual Newspaper Discourses Before and After the Constitutional Movement (Focusing on Qanun, Ruh al-Qodos, and Sur-e Esrafil)," *Historical Research Journal*, No 17 [In Persian].
- Vahdat, Farzin (2004). *Iran's Intellectual Encounter with Modernity*. (M. Haghighatkah, trans). Tehran: Ghoghnoos [In Persian].
- Young, Robert J.C. (2012). *Postcolonialism: A very short introduction*. (F. Modarresi & F. Ghadri, trans). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies [In Persian].
- Zahed, Fayyaz (2007), "The Brilliance of the Qanun Newspaper Among Malkam Khan's Works and Thoughts," *Sociology and Social Sciences Journal, Ayin*, No. 8 [In Persian].
- Zamiran, Mohammad (2013). *Jacques Derrida and the Metaphysics of Presence*. Tehran: Hermes [In Persian].

خوانش پسااستعماری قانون در اندیشه میرزا ملکم خان با تأکید بر روزنامه «قانون»

سید مصطفی طاهرزاده^۱، هادی نوری^۲

۱. دانشجوی دکتری، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: smtaherzadeh1373@gmail.com
۲. استادیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. رایانامه: h.k.noori@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف پژوهش حاضر، بازخوانی پروژه قانون‌خواهی میرزا ملکم خان در روزنامه «قانون» است تا به این پرسش پاسخ دهد آیا اندیشه ملکم خان حامل دورگه‌بودگی است یا تفکری ذات‌گرا دارد و اینکه اندیشه ملکم خان تا چه اندازه بازتاب امکان مقاومت فعالانه در برابر استعمار است. هدف پژوهش تفسیر، نوع پژوهش بنیادی و راهبرد آن استفاده‌ای است. برای پاسخ به پرسش اصلی از نظریه پسااستعماری و برای تفسیر اطلاعات از روش و انوسازی استفاده شد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد تقابل‌های دوگانه در متن حامل تقلید از تجربه انسان غربی است. ملکم خان هویت ایرانی زمانه خود را نه خالص، بلکه دورگه می‌بیند. اما این دورگه‌یافتگی عناصر با غلبه عناصر هویت غربی (۱۱ مورد از تقابل‌ها) بر سنت بومی همراه است که تنها انتظار انطباق‌یافتگی از آنان دارد (۳ مورد از تقابل‌ها). ملکم خان به تقلید از غرب می‌پردازد، اما این تقلید به تمسخر آن ختم نمی‌شود تا راه برای مقاومت در برابر سلطه فرهنگی غرب مهیا شود. از این رو، پروژه قانون‌خواهی او با مرجعیتی اروپامحور بر ساخت می‌شود و چنین اندیشه‌ای امکان مقاومت فعالانه در برابر استعمار و سلطه فرهنگی غرب ندارد. ردیابی عناصری مانند پروژه آدمیت او نشان می‌دهد اندیشه ذات‌گرا بر پروژه قانون‌خواهی ملکم خان مستولی است و سیالیت پروژه به حدی نیست که سبب بی‌ثبات‌شدگی تقابل‌های دوگانه و سلسله‌مراتب آن شود؛ چرا که ملکم خان به‌رغم ادعای نخستینش در پیوند شریعت و ترقی بلافاصله و همواره سراغ ثبات غرب می‌رود و از «فضای سوم» و خلق هویت دورگه جدید دور می‌شود.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۰	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۲۲	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱	
کلیدواژه‌ها: پسااستعماری، دورگه‌بودگی، قانون، میرزا ملکم خان، و انوسازی.	
استناد: طاهرزاده، سید مصطفی؛ نوری، هادی (۱۴۰۴). خوانش پسااستعماری قانون در اندیشه میرزا ملکم خان با تأکید بر روزنامه «قانون». فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۵ (۲): ۳۷-۵۳. https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.386821.1752	

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.386821.1752>

۱. مقدمه و بیان مسئله

میرزا ملکم‌خان، معروف به ناظم الدوله، از تأثیرگذارترین روشنفکران دوره قاجار بود که کودکی خود را در فرانسه گذراند. پس از گذراندن تحصیلات ابتدایی و متوسطه و آشنایی با مکتب آگوست کنت به ایران برگشت و به مترجمی در وزارت خارجه منصوب شد. در سال ۱۲۷۵ اولین فراموش‌خانه را بنیان نهاد که هدفش ترویج اندیشه اصلاحات و تلاش برای استقرار حکومت قانون بود (میری، ۱۳۸۶: ۴۹). با این حال، در نتیجه اختلاف با صدراعظم وقت و دربار مبعوض شاه واقع شد و تمام امتیازات از او سلب شد (صدرهاشمی، ۱۳۸۵: ۳۳). ملکم از این پس موضع رادیکال‌تری در پیش گرفت. او به دنبال از دست دادن مقامش، در یک سخنرانی عمومی درباره تمدن ایرانی در لندن، هدف اصلی خود را ارائه فلسفه سیاسی غرب در قالب عبارات منطبق با قرآن، حدیث و دیدگاه‌های ائمه شیعه اعلام کرد (آبراهامیان، ۱۳۹۵: ۸۷). ملکم‌خان برای انتقال افکارش از لندن به تهران، در سال ۱۲۹۰ «روزنامه «قانون» را منتشر کرد. از نظر حامد الگار، قانون روزنامه‌ای برای نشر وقایع سیاسی جهان نبود، بلکه هدف اصلی آن آشنا کردن مردم به حقوق اجتماعی، حکومت، قانون، محاسن آزادی و اتفاق جمعی است. مطالب این روزنامه بیشتر دربرگیرنده تفسیرها و تحلیل‌های ملکم‌خان درباره اوضاع ایران و راه‌های درمان آن و جامعه آدمیت است (الگار، ۱۳۶۹: ۱۹۶). شعار اصلی این روزنامه قانون بود و نقش مهمی در تحریک مردم بر ضد حکومت بی‌قانون آن دوران داشت. تأثیر روزنامه قانون چنان بود که دولت هر رویداد نامساعد در کشور را ناشی از این روزنامه می‌دانست (صفری، ۱۳۸۲: ۵۳).

از آنجا که رویکرد پسااستعماری با تمرکز بر فرهنگ‌ها و هویت‌های تثبیت‌شده امپریالیستی، با استفاده از مؤلفه‌های فرهنگی و هویتی به دنبال خوانشی پساملی‌گرایانه از مواجهه با استعمار است (گانندی، ۱۳۹۱: ۱۸۷)، این نظریه می‌تواند به عنوان ابزاری برای تفسیر نقش استعمار در ترسیم اندیشه میرزا ملکم‌خان و مبانی ایدئولوژیک قانون‌خواهی مورد استفاده قرار گیرد. نظریه پسااستعماری را می‌توان تحلیلی فرهنگی دانست که در پی گسترش ساختارهای نظری است و شیوه سلطه‌جویانه غرب را درباره نگرش به موضوعات، مورد نقد و اعتراض قرار می‌دهد (یانگ، ۱۳۹۱: ۱۴). شاید هیچ اصطلاح دیگری در نظریه پسااستعماری قدرتمندتر و تداعی‌کننده‌تر از مفهوم دورگیت^۱ (پیوندخوردگی) در نظریه هومی بابا نبوده است. این مفهوم به عنوان وسیله‌ای مفید برای مطالعه ویژگی‌های تعاملات اجتماعی فرهنگی بین گروه‌های مختلف در شرایط استعمار و جهانی‌شدن معاصر مورد توجه نظریه‌پردازان قرار گرفته است. دورگیت به مکان تولید فرهنگی اشاره دارد که در حاشیه و در بین فرهنگ‌ها ظاهر می‌شود؛ فضایی است که عناصر فرهنگی به‌طور مستمر بازسازی و بازیگربندی می‌شود (هراندز، ۱۴۰۲: ۶۹). با این همه، قانون نشریه‌ای است که با عقاید سیاسی و مدنی غربی آشنا است و مورد استقبال فعالان سیاسی و روشنفکران قرار می‌گیرد. هدف این پژوهش تفسیر و تحلیل نقش میرزا ملکم‌خان و روزنامه قانون به مثابه رسانه‌ای ایدئولوژیک در فضای تجددخواهی ایران پیشامشروطه است. در روایت مسلط ملکم و روزنامه قانون، او نماینده ارزش‌های دنیای مدرن و مبلغ تعلیمات حزبی در جامعه ایران محسوب می‌شود. از این رو درک تصور روزنامه قانون از مدرنیته از زوایای مختلف قابل بررسی است.

مسئله این پژوهش فهم مفروضات ایدئولوژیک اندیشه قانون‌خواهی در روزنامه قانون است و از طریق تفسیر قانون در چارچوب تحلیل پسااستعماری به دنبال ردیابی نحوه عملکرد سلطه فرهنگی غرب بر جامعه ایرانی قرن نوزدهم است که خود را در اندیشه روشنفکران پیشروی آن زمان نشان می‌دهد. به این ترتیب بازخوانی روزنامه قانون به منظور آشکارسازی راهبردهای استعماری سلطه صورت می‌گیرد. بر این اساس، پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که آیا اندیشه ملکم‌خان حامل دورگه‌بودگی است یا انعکاس تفکر ذات‌گرا و اینکه ملکم‌خان چه تصویری از خود دارد و این تصور چگونه در قانون‌خواهی بازنمایی می‌شود. همچنین اندیشه ملکم‌خان تا چه اندازه بازتاب امکان مقاومت فعالانه در برابر استعمار غرب است. هدف پژوهش تفسیر و نوع پژوهش بنیادی است. در میان چهار راهبرد استقرایی، قیاسی، پس‌کاوی و استفهامی، راهبرد پژوهش حاضر استفهامی است (بلیکی، ۱۳۹۰: ۱۴۲). براساس منطق استفهامی می‌پذیریم که فعالیت‌های اجتماعی کنشگرانی مانند ملکم‌خان در زبان آن‌ها بر ساخت می‌شود و مرزی بین آن‌ها وجود ندارد. پس از طریق بررسی زبان کنشگرانی مانند ملکم‌خان می‌توان

به معرفت ضمنی و ناآشکاری دست یافت که در پس جهان اجتماعی او نهفته است و او به عنوان کنشگر اجتماعی براساس آن به تولید، بازتولید و تفسیر پدیده‌ها می‌پردازد.

۲. پیشینه تحقیق

تحقیقات و کتاب‌های به چاپ رسیده درخصوص روزنامه قانون و اندیشه میرزا ملکم خان به دو گروه کلی قابل‌بخش‌بندی هستند. دسته نخست به زندگی و نقش میرزا ملکم خان به عنوان یکی از مهم‌ترین روشنفکران عصر قاجار معطوف شده‌اند؛ طاهری مقدم و بوچانی (۱۳۹۴) معتقدند ملکم می‌کوشید تا نظام آموزشی را عرفی کند. به همین دلیل به دنبال فرستادن شاگردان به فرنگ برای علم‌آموزی و آموزش زنان بود. حجازی و رادمرد (۱۳۹۳) با استفاده از هرمنوتیک قصدگرایی اسکینر نشان دادند از نظر ملکم، از طریق عدالت نهادی می‌توان ثبات و امنیت را در کشور برقرار کرد. قنبری و همکاران (۱۳۹۳) معتقدند ملکم پیشگام جریان تجددگرا در تاریخ روشنفکری ایران است. حامد الگار (۱۳۶۹) با رجوع به اسناد متعدد به شرح وقایع مهم آن دوره و دیدگاه‌های ملکم درخصوص روشنفکران، سیاست خارجی، روزنامه قانون و... پرداخت. نورائی (۱۳۵۰) با تحقیق در افکار میرزا ملکم خان دریافت ملکم تحت تأثیر آرای فلاسفه قرن هیجدهم فرانسه و لیبرالیسم قرن نوزدهم بوده است. رائین (۱۳۵۰) به بررسی آثار، نوشته‌ها و ویژگی‌های شخصیتی ملکم خان پرداخت.

بخش دوم به روزنامه قانون و هدف سیاسی اندیشه قانون‌خواهی آن در ایران پیشانقلاب مشروطه می‌پردازد. جوانمرد و منشادی (۱۳۹۱) دغدغه اصلی روزنامه را ایجاد چارچوب قانونی به منظور محدودکردن استبداد قلمداد کردند. ترابی (۱۳۸۸) نشان داد روزنامه قانون اصلاحگری ترقی خواهانه را بر الگویی مبتنی بر گونه‌ای لیبرالیسم استوار کرده بود. زاهد (۱۳۸۶) ملکم خان را مصلح و متفکر عصر مشروطه و روزنامه قانون را اثربخش‌ترین جراید قاجار دانست. صدرهاشمی (۱۳۸۵) ضمن معرفی روزنامه قانون و خطمشی میرزا ملکم خان به نقش مثبت آن در جریان مشروطیت پرداخت. ناطق (۱۳۸۵) به نقش روزنامه قانون در بسیج ملت و رهگشایی سیاسی اشاره کرد. کوهستانی‌نژاد (۱۳۸۵) معتقد است قانون برای ملکم یک وسیله است؛ وسیله‌ای برای ارضای حس شهرت‌طلبی و خودنمایی یک سیاستمدار کهنه‌کار. مرور پیشینه تحقیق نشان می‌دهد تاکنون هیچ‌گونه مطالعه مستقلی درخصوص روزنامه قانون و میرزا ملکم خان از رهگذر رویکرد پسااستعماری انجام نشده است؛ بدین‌بودن این پژوهش در بهره‌گیری از آموزه‌های تحلیل وانوسازی برای خوانش اندیشه میرزا ملکم خان و تفسیر روزنامه قانون در ایران دوره پیشامشروطه است.

۳. چارچوب نظری

رویکرد پسااستعماری دربرگیرنده راه‌های ایستادگی در برابر سلطه استعماری، دگرگونی معنایی است که اروپاییان برای نشان‌دادن برتری فرهنگی خود به دست داده‌اند. بنا بر تقسیم‌بندی سارا میلز، مطالعات پسااستعماری را می‌توان به دو بخش تقسیم کرد (میلز، ۱۳۹۲: ۱۳۵). رویکرد اول به بررسی الگوها و گفتمان شرق‌شناسانه معطوف شده است. از مهم‌ترین بنیان‌گذاران آن فرانتس فانون و ادوارد سعید هستند. سعید در کتاب شرق‌شناسی (۱۳۹۰) خود امپریالیسم غربی را به فرهنگ غربی پیوند می‌زند که ماحصل آن تولد شرق‌شناسی است: مجموعه‌ای نظام‌مند از نظریه و عمل که شرق را برمی‌سازد و باز می‌نماید (سعید، ۱۳۸۲: ۱۵). از طرفی فانون با تحلیل مسیرهای روان‌شناختی، اجتماعی از سیاست استعمار در استفاده از ویژگی‌های نژادی پرده برداشت. او در کتاب پوست سیاه، صورتک‌های سفید استدلال می‌کند که وضعیت استعماری چنان فرد استعمارزده را در برمی‌گیرد که همیشه در حال مقایسه کردن خود با «دیگری» سفیدپوست است (فانون، ۱۳۵۵: ۲۱۹).

رویکرد دوم در مطالعات پسااستعماری که بیشتر از نظریه‌های روانکاوی تأثیر گرفته‌اند، به تأثیر فتوحات استعماری در ساختارهای اجتماعی و شکل‌بندی‌های گفتمانی تأکید دارند. شاخص‌ترین اندیشمندان این رویکرد گایاتری چاکراورتی اسپیواک و هومی بابا محسوب می‌شوند. اسپیواک می‌گوید ساختارهای جهانی قدرت اعم از دانشگاهی، اقتصادی یا سیاسی، در حال حاضر به فرودستان اجازه سخن گفتن نمی‌دهند. منظور از سخن گفتن در اینجا به رسمیت شناختن پیام فرد است. این‌طور نیست که افراد فرودست نمی‌توانند چیزی بگویند، بلکه

سخن گفتن از موضع یک فرودست در جامعه هرگز شنیده نخواهد شد (ریچ، ۱۴۰۲: ۴۸-۴۹). از نظر اسپیواک، نه روشنفکر غربی بلکه نخبگان بومی و متعهد وظیفه بازنمایی فرودست را دارند (شاهمیری، ۱۳۸۹: ۱۴۱).

هومی بابا در کتاب موقعیت فرهنگ می‌گوید: هویت‌های استعمارگران و استعمارشدگان (خواه افراد باشند یا یک جامعه) ذاتاً بی‌ثبات، گسیخته و دورگه هستند؛ یعنی هویت خالص وجود ندارد؛ زیرا همه هویت‌ها با حضور رگه‌هایی از فرهنگ‌های مختلف در درون سوژه شکل می‌گیرند (فی و هایدون، ۱۴۰۲: ۴۱). بابا برای نشان دادن بی‌ثباتی تقسیم‌بندی‌های دوتایی مانند شرق-غرب، دو مفهوم کلیدی دورگیت و تقلید^۱ برای انجام این کار ارائه می‌دهد. دورگیت این اندیشه است که هویت‌ها از تمام فرهنگ‌های مختلفی تشکیل می‌شوند که با آن‌ها در تماس هستند. به همین دلیل، هیچ فرهنگ یا ملت «ناب» غربی یا شرقی نمی‌تواند وجود داشته باشد (Fay & Haydon, 2017: 32). از این‌رو، فرایندهای دورگه‌بودگی فرهنگی به‌جای محو تفاوت‌ها، از طریق ادغام، آن‌ها را تداوم می‌بخشند و چندبرابر می‌کنند. این امر به برچیدن سیستم‌های دوتایی تحلیل فرهنگی کمک می‌کند و این ایده را که فرهنگ‌ها زمانی خالص یا یکدست بوده‌اند یا هستند متزلزل می‌سازد (هرناندز، ۱۴۰۲: ۶۹). ایده بابا از دورگه‌بودگی، تلاش برای جانمایی فرهنگ و بهره‌وری فرهنگی در موقعیتی آستانه‌ای است. به قول خود او، دورگه «نه این و نه آن دیگری» است، در عوض همیشه در میان است؛ جایی که پیوسته خود را مطابق با پویایی تعامل فرهنگی تغییر می‌دهد (هرناندز، ۱۴۰۲: ۱۰۱).

بابا در مقاله خود «درباره تقلید و انسان» استدلالی را درباره هدف و رویه‌های مأموریت متمدن‌سازی تحت مفهوم تقلید مطرح می‌کند. از نظر بابا، تقلید استعماری، میل به دیگری اصلاح‌شده و قابل تشخیص، به‌عنوان سوژه‌ای است که تقریباً اما نه کاملاً همانند است (هرناندز، ۱۴۰۲: ۷۵). تقلید روشی است که در آن، یک فرد یا گروه اندیشه‌ای را از فرهنگ دیگر می‌پذیرد، اما زمانی که یک گروه از فرهنگ دیگری برای تأکید مجدد بر اندیشه‌های خود استفاده می‌کند، به یک راهبرد مقاومت تبدیل می‌شود؛ زیرا اینکه تقلید به تمسخر فرهنگ استعماری تبدیل شود مقاومت است؛ چون زبانی که استعمار بر آن تکیه می‌کند تضعیف می‌شود (Bhabha, 1994: 85-93). بابا با استفاده از مفهوم «فضای سوم» به گروهی از متفکران می‌پیوندد که مخالف با تقلیل‌گرایی سیستم‌های دیالکتیکی هستند که «سیاست قطبیت» مانند خود-دیگری، مرکز-پیرامون، استعمارزده-استعمارگر را ایجاد می‌کند. ایده دورگه‌بودگی تلاش برای جانمایی فرهنگ و بهره‌وری فرهنگی در موقعیتی آستانه‌ای است. به قول خود او، دورگه «نه این و نه آن دیگری» است (هرناندز، ۱۴۰۲: ۱۰۱). در پژوهش حاضر، نظریه پسااستعماری حکم کمک مفهومی برای تفسیر داده‌های وانوسازی شده را دارد. به عبارت بهتر، با رجوع به روزنامه «قانون»، از نظریه «دورگه‌بودگی» هومی بابا برای تفسیر و فهم محتوای روزنامه «قانون» استفاده می‌شود؛ اینکه آیا اندیشه ملک‌خان امکان مقاومت فعال در برابر استعمار را داشت یا بازتولیدگر گفتمان مسلط استعماری در فضای روشنفکری ایران دوره پیشامشروطه است.

۴. روش تحقیق

در این پژوهش از روش تحلیل وانوسازی^۲ برای تفسیر روزنامه قانون استفاده شده است. وانوسازی در مقام راهبردی تحلیلی به‌نحوی نظام‌مند، شیوه‌های گوناگون تفسیر یک متن را آشکار می‌سازد و قادر است مفروضات ایدئولوژیک را برملا کند؛ به‌نحوی که به‌ویژه علایق سرکوب‌شده اعضای گروه‌های محروم‌شده از قدرت و حاشیه‌ای را در نظر گیرد (Martin, 1990: 340). براین اساس دریدا می‌گوید: مراد از متن محدود به گرافیک، کتاب یا حتی گفتار نمی‌شود و نیز نمی‌توان آن را به فضای ایدئولوژیک، نشانه‌شناختی و معناشناختی فروکاست. آنچه من متن می‌نامم، دربرگیرنده همه ساختارهای واقعی، اقتصادی-تاریخی، نهادی-اجتماعی و درمجموع همه مراجع ممکن قدرت می‌شود

1. Mimicry

1. Deconstruction

(Derrida, 1995: 168)؛ زیرا او معنای متن را به کل هستی^۱ بسط می‌دهد. می‌توان گفت دریدا تمام هستی از جمله تاریخ و فرهنگ را متن‌واره^۲ ساخته است (ضیمران، ۱۳۹۲: ۴۹).

به نظر دریدا و انوسازی در پی معنادهایی از متن و در نتیجه آشکارکردن امکانات درونی متن است (Derrida, 1976: 233). این بدان معنا نیست که و انوسازی نوعی بازی آزاد متنی است که در آن هر کاری انجام می‌شود و همه چیز مجاز است. کاملاً برعکس؛ و انوسازی با توجه وافر به ضرورت‌های زبان و منطق به منظور پیگیری و درک ریزه‌کاری‌های عملیات، رویه‌ها و شیوه‌نامه‌های پیچیده آن‌ها دست‌به‌کار می‌شود و ضرورت می‌یابد (گانکل، ۱۴۰۲: ۱۳۶). در این پژوهش به منظور دستیابی به اهداف آن از روش تحلیل متن و تکنیک و انوسازی استفاده می‌شود. براین اساس در پژوهش حاضر از تکنیک و الگوی هشت مرحله‌ای بوژه برای نقد و اسازانه استفاده می‌شود (بوژه، ۱۳۸۷: ۸۳).

۱. جست‌وجوی تقابل‌های دوتایی: در مرحله اول، باید «فهرستی از تعبیر دوقطبی و دوجوهی‌هایی که در حکایت استفاده شده‌اند بسازید. این شامل اصطلاحاتی که حتی اگر فقط یک جنبه‌شان ذکر شده باشد هم می‌شود» (بوژه، ۱۳۸۷: ۸۳)؛
۲. بازتفسیر سلسله‌مراتب: در مرحله دوم، «یک روایت، یک تفسیر یا سلسله‌مراتبی از یک رویداد از نگاه خاصی است. سلسله‌مراتب را تشریح و تفسیر کنید» (بوژه، ۱۳۸۷: ۸۳)؛
۳. صداهای حذف‌شده: در این بخش محقق باید «اقتدار تک‌صدایی را نفی کند. مراکز روایی، موجب طرد حاشیه می‌شوند. کدام صداها نسبت به دیگر صداها فرودست تلقی شده‌اند» (بوژه، ۱۳۸۷: ۸۳)؛
۴. سوبه دیگر روایت: در این مرحله، محقق باید سلسله‌مراتب اصلی بین اصطلاح مرکزی و حاشیه‌ای را واژگون کند. نویسنده معمولاً سرنخ‌ها و ردپاهایی از سلسله‌مراتب و موارد نقض یا واژگونه‌های خود را پدید می‌آورد (بوژه، ۱۳۸۷: ۸۹)؛
۵. نفی پی‌رنگ: «حکایات پی‌رنگ‌ها، نسخه‌ها، سناریوها، دستورالعمل‌ها و اخلاقیاتی دارند. پی‌رنگ‌های شناخته‌شده از زمان افلاطون به این سو عبارت‌اند از: رمانتیک، تراژیک، کمدی و طنز» (بوژه، ۱۳۸۷: ۹۰). در این بخش باید پی‌رنگ روایت را تغییر داد؛
۶. استثنا را بیابید: در این بخش محقق به دنبال استثنا است که قاعده را نقض می‌کند. «این استثنایا می‌توانند در بافت موقعیت حکایت‌شده جای داده شوند، یعنی در ناحیه بینامتنی حکایت‌های دیگر» (بوژه، ۱۳۸۷: ۹۰)؛
۷. بین خطوط را بخوانید: در این مرحله باید «ردگیری کنید آنچه را که گفته نشده است. علائم راهنما و هشداردهنده را ردگیری کنید. آنجا که افراد از طریق خاموش ماندن مقاومت می‌کنند را ردگیری کنید» (بوژه، ۱۳۸۷: ۹۱)؛
۸. سامان‌دهی مجدد: در گام آخر، «وظیفه ایجابی تغییر سلسله‌مراتب دوگانگی در روایت است؛ یعنی روایت را دوباره روایت کنیم و نشان دهیم روایت چگونه می‌تواند بازی آزاد تقابل‌های دوتایی در ورای سلسله‌مراتب شود» (بوژه، ۱۳۸۷: ۹۲).

۱-۴. روایی و پایایی

در پسااستخارگرایی، نشانه‌های زبانی در بافت‌های زمانی و مکانی گوناگون معانی متفاوتی به خود می‌گیرند. به عبارت دیگر، معنای یک نشانه از بافتی به بافت دیگر تغییر می‌کند و معنا به شکلی بنیادین ناپایدار است. از این‌رو، تأثیر هر بازنمایی متنی که در آن معنا ظاهراً ثابت است، فقط یک تثبیت گذشته‌نگر موقتی و گول‌زننده است که همیشه در معرض چالش و بازتعریف قرار دارد. پروژه پسااستخارگراییانه به شکلی گسترده به دنبال به‌چالش کشیدن و ایجاد اختلال در تمام اشکال تحقیقی است که می‌کوشد معنا را به عنوان «روایت‌های حقیقت» به‌طور دائم تثبیت کند (Baxter, 2003: 62)؛ بنابراین، پایایی مدنظر این پژوهش نیست. با این حال بنا به نظر کرسول (۱۴۰۰) و با استناد به سازوکارهای هشت‌گانه او برای اعتباریابی تحقیق و با توجه به اینکه بر این عقیده است که به‌منظور اعتباریابی پژوهش حداقل دو مورد از هشت مورد مطروحه باید به‌کار گرفته شود، درمورد این تحقیق نیز سه مورد از موارد هشت‌گانه به‌کار گرفته شد:

۱. همه‌جانبه‌نگری: به معنای استفاده پژوهشگر از منابع، روش‌ها، پژوهشگران و نظریه‌های چندگانه و متفاوت برای فراهم آوردن شواهد تقویت‌کننده است. در این پژوهش، از نظریه ژاک دریدا هم به عنوان نظریه و هم روش در جهت کمک به تحلیل بهتر استفاده شده است؛

۲. خودبازاندیشی: دارای سه نقش است: الف) کاربران و انوسازی باید مواضع نظری خود را روشن کنند و مفروضات معرفت‌شناختی‌ای را که باید برای هر عمل تحلیل‌گفتمان اعمال شوند، به صراحت بیان کنند که در این پژوهش تمامی این موارد به شکلی مفصل بیان شده‌اند. ب) رویکرد و انوسازی باید در مورد به کارگیری واژگان فنی تخصصی یا «لفاظی بنیادی» خود-بازاندیش باشد (بیلیگ، ۱۹۹۹: ۵۵۲). این به معنای آگاهی صریح از این امر است که اصطلاحات فنی نمی‌توانند واقعیت‌های عینی را به شیوه‌ای غیرمسئله‌ساز توصیف کنند. ج) و انوسازی نیازمند خودآگاهی آشکار از داستانی بودن و متنی بودن فرایند تحقیق و این پدیده است که هر عمل پژوهشی شامل مجموعه‌ای از انتخاب‌ها و راهبردهای تألیفی است. براساس دیدگاه پسا ساختارگرایانه، همه تلاش‌های دانش مربوط به خلق جهان است (یوشر، ۱۹۹۶) و از این رو، پژوهش، خود یک برساخت و مقوم یا «جهان‌ساز» است؛

۳. ممیزان بیرونی: ممیز بیرونی کسی است که فرایند و نتایج را مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌دهد که در این پژوهش استادان راهنما نقش این ممیزها را ایفا می‌کنند.

۵. یافته‌های پژوهش

داده‌های مطالعاتی پژوهش حاضر از طریق و انوسازی شماره‌های برجای‌مانده روزنامه قانون استخراج شد. منبع اصلی پژوهش، کتاب «روزنامه قانون میرزا ملکم‌خان» است که با تلاش هما ناطق گردآوری شده است. به‌طور کلی اولین شماره روزنامه در ۲۰ فوریه ۱۸۹۰ (۱۳۰۷ قمری) انتشار یافت و تنها شماره‌ای است که هشت ورق دارد و باقی همه چهارورقی هستند. این روزنامه تا شماره ۷ تاریخ‌گذاری شده است و کامل‌ترین مجموعه‌ای که تاکنون از آن به دست آمده از ادوارد براون در کمبریج است که ۴۱ شماره بیشتر ندارد.

مرحله اول: یافتن تقابل‌های دوتایی

ردیف	شماره روزنامه	تقابل‌های دوتایی یافت شده از روزنامه
۱	۳۵-۲۷-۱	مذهبی / غیرمذهبی
۲	۴-۱	روزنامه آزاد / روزنامه دولتی
۳	۳۹-۳۸-۳-۱	حکمرانی عادلانه / حکمرانی ناعادلانه
۴	۳۵-۱۵-۱۱-۵-۲	انطباق قانون با شریعت / عدم انطباق قانون با شریعت
۵	۲۳-۱۵-۱۱-۲-۱	اداره قانونی / اداره اختیاری
۶	۲۴-۱۷-۱۵-۱۲-۱۱	رژیم مشروطه / رژیم استبدادی
۷	۲۵-۲۳-۱۵-۱۴-۱۱-۱۰-۷	ملت / دولت
۸	۳۷-۲۹-۲۶-۲۵-۲۱-۱۷-۹-۷-۱	ائتلاف علما / افتراق علما
۹	۳۷-۲۳-۱۵-۴	مجلس شورای کبرای ملی / مجلس دربار اعظم
۱۰	۲۳-۸	اعتراض سیاسی / سکوت سیاسی
۱۱	۲۵-۱۵-۱۴-۹-۶-۲-۱	اتفاق ملی / اختلاف ملی
۱۲	۳۶-۳۵-۲۲-۲-۱	کشورهای مترقی / ایران
۱۳	۱۵-۱۲-۱۰-۷	زن / مرد
۱۴	۳۹-۳۶-۱۷	ترقی‌گرایی اسلامی / تحجرگرایی اسلامی

جدول ۱. تقابل‌های دوتایی

مرحله دوم: باز تفسیر سلسله مراتب تقابل‌ها

مذهبی-غیرمذهبی: لحن روزنامه قانون دین‌مآبانه است؛ به‌طوری‌که شماره نخست روزنامه با بسم‌الله و دعایی به عربی آغاز می‌شود و در آن از خداوند درخواست شده که روزنامه قانون را وسیله‌ای برای دستیابی مسلمانان دیندار به عدالت و مایه هدایت به صراط مستقیم گرداند: «اللهم بدأنا باسمک العظیم بعد الاتکال علی عونک بنشر صحیفه القانون» قانونا لعبادک الکریم المؤمنین... (شماره ۱: ۱). در جایی دیگر «جميع انبیا و ائمه و حکمای دنیا مبعوث نبوده‌اند مگر از برای ترقی دنیا... هر بی‌دینی که بخواهد بر حقوق ملت خللی وارد بیاورد یا نسبت به یکی از افراد ملت مرتکب تعدی بشود عموم اعضای ملت... باید به کل قوای خود به مقام دفع چنان دشمن برخیزند» (شماره ۳۵: ۴). با توجه به استفاده ملکم از تعابیر مذهبی، حتی به‌طور ظاهری، فرادستی مذهب در این تقابل ملاحظه می‌شود.

روزنامه آزاد-روزنامه دولتی: یکی از مهم‌ترین تدابیر ملکم برای تبلیغ اندیشه قانون‌خواهی و اشاعه اصول آدمیت انتشار روزنامه است: «اشخاص باشعور... پس از تفحص و تفکر زیاد بر این عقیده متفق شدند که به جهت نجات و ترقی خلق ایران بهتر از یک روزنامه آزاد هیچ اسباب نمی‌توان تصور کرد» (شماره ۱: ۱). در جایی دیگر «روزنامه که بخواهد یک ملتی را به حرکت بیاورد باید خارج از اختیارات وزرا صاحب کلام آزاد و قادر به نعره‌ای بلند باشد» (شماره ۴: ۱). در سلسله‌مراتب این تقابل، فرادستی با روزنامه آزاد است.

حکمرانی عادلانه-حکمرانی ناعادلانه: در نگاه ملکم حکمرانی توأم با عدالت می‌تواند تعادل و آرامش را در زندگی همگان برقرار کند و اوضاع اجتماعی-اقتصادی مملکت را سامان دهد: «هیچ‌کس در ایران مالک هیچ چیز نیست. حاکم تعیین می‌کنیم بدون قانون. سرتیپ معزول می‌کنیم بدون قانون. حقوق دولت را می‌فروشیم بدون قانون» (شماره ۱: ۱). در جایی دیگر «عدالت دولت باید مبنی بر ترتیبات قانونی باشد نه بر میل شخصی. عدالت در گرفتن مالیات، عدالت در تعیین مناصب، عدالت در تقسیم مواجب» (شماره ۳۹: ۲). در سلسله‌مراتب این تقابل، فرادستی با حکمرانی عادلانه است.

انطباق قانون با شریعت-عدم انطباق قانون با شریعت: در اغلب شماره‌های روزنامه، قانون ماحصل توصیه‌های اخلاقی پیامبران و یک پیام دینی توصیف می‌شود و تلاش شده این فرض در ذهن مخاطب جا بیفتد که قانون و مرام آدمیت با شریعت مطابقت دارد: «چیزی که شیوع و رونق عالم آدمیت را در ایران مسلم ساخته این است که اصول آن به‌طوری مطابق اسلام و به قسمی مناسب دردهای حالیه ایران است» (شماره ۵: ۴). در جایی دیگر «مقصود از بعثت جمیع انبیا این بوده که قانون حق در دنیا جاری بشود؛ آن دستگاهی که می‌آید می‌گوید قانون منسوخ و میل من قانون است، آن دستگاه مخرب نظم دنیا و دشمن آدمیت و کافر مطلق و ملعون خداست» (شماره ۱۱: ۲). در سلسله‌مراتب این تقابل، فرادستی انطباق قانون با شریعت ملاحظه می‌شود.

اداره قانونی-اداره اختیاری: مهم‌ترین انتقاد ملکم به دستگاه دولت، شیوه اداره اختیاری دیوان است که در آن وزرا به میل شخصی و خودسرانه احکام و فرمان صادر می‌کنند: «دولتی که قانون ندارد، نه دین دارد، نه انصاف، نه شعور. از جمله شقاوت‌های سفیهانه دولت بی‌قانون یکی این است که وجودهای ممتاز ملت را به اقسام صدمات وحشیانه تعاقب می‌نماید» (شماره ۱۱: ۱). در جایی دیگر «دیوانیان ما بدون رعایت هیچ قانون و بدون ترس هیچ مؤاخذه، هر قدر و هر طور که میل دارند مال مردم را می‌چاپند» (شماره ۱۵: ۱). در سلسله‌مراتب این تقابل، فرادستی با اداره قانونی است.

رژیم مشروطه-رژیم استبدادی: در شماره‌های روزنامه، رژیم استبدادی مذموم شمرده شده است و بر ضرورت اصلاح ساختار اداری و سیستم حکومت‌داری تأکید می‌شود: «حیات ملل بدون قانون محال است و الا در صفحه روزگار هیچ قانون شرعی و هیچ قرار عرفی نیست که شما در این اقلیم ایران که شما لگدکوب استبداد خود نکرده باشید» (شماره ۱۱: ۲). در جایی دیگر «اگر تا امروز از علمای ما آن خدماتی که از برای ترقی آدمیت منتظر هستید بروز نکرده، سببش همان استبداد وحشیانه دیوان ماست که در این ملک از برای احدی مجال حرف بلکه امکان تنفس باقی نگذاشته بود» (شماره ۱۷: ۳). در سلسله‌مراتب این تقابل فرادستی با رژیم مشروطه است.

ملت-دولت: یکی از انتقاداتی که در روزنامه تکرار می‌شود، بی‌توجهی دستگاه دولت به حقوق مردم و ضرورت ایستادگی ملت در برابر وضعیت موجود است: «تاریخ عالم به ما نشان می‌دهد که بیداری دولت باید از بیداری ملت شروع شود. حال وقت است که داد ملت را پیش

خود ملت ببریم» (شماره ۲۳: ۲). در جایی دیگر «دولت بی‌قانون آن است که رعیت را به میل خود می‌چاپد حقوق ملت را به هر اجنبی که می‌خواهد می‌فروشد. خزاین ملک را به هر نوع رذالت که میل دارد تلف می‌کند» (شماره ۱۰: ۳). در سلسله‌مراتب این تقابل فرادستی با ملت است.

ائتلاف علما-افتراق علما: روزنامه به نقش علما در همراهی با حرکت قانون‌خواهی و جلب حمایت مردم تأکید دارد و به لزوم تشکیل مجلس علما به منظور نظارت و تطبیق قوانین با احکام اسلامی اشاره می‌کند. به‌زعم ملکم، علما می‌توانند رهبری اتفاق ملی را برعهده بگیرند: «خلق ایران هیچ کار نمی‌توانند بکنند مگر به هدایت و ریاست مجتهدین... باید حکما و عقلای این صنف را در هر جا که باشند پیدا کرد و اعتبار و فضیلت آن‌ها را بیدق قانون و پیشوای اتفاق ملت قرار داد» (شماره ۷: ۴). در جایی دیگر «امروز فلاح ایران عبارت است از اجتماع آن انوار هدایت و آن قبوض حکمت که در وجود فضلالی اسلام متفرق و مخفی مانده‌اند» (شماره ۹: ۴). در سلسله‌مراتب این تقابل، فرادستی با ائتلاف علما است.

مجلس شورای کبرای ملی-مجلس دربار اعظم: پیشنهاد روزنامه برای افزایش کارآمدی قدرت حاکم، مشارکت روحانیون در تشکیل مجلس شورای کبرای ملی به‌جای مجلس دربار اعظم است: «علمای اسلام در شورای کبرای ملی، هر حکمی که به استقلال فصل خود صادر فرمایند ما همان را قانون خدا و مأمّن زندگی خود خواهیم شناخت» (شماره ۱۵: ۲). در جایی دیگر «در ایران یک مجلس شورای کبرای ملی ترتیب بدهیم که در آن مجلس اعظم علما و مشاهیر عقلای ملک حقوق دولت و ملت را موافق اصول شریعت خدا... مراقبت نمایند» (شماره ۲۲: ۱). فرادستی مجلس شورای کبرای ملی در این تقابل ملاحظه می‌شود.

اعتراض سیاسی-سکوت سیاسی: روزنامه مروج اصلاحات سیاسی و پیام آن به مردم اعتراض و ایستادگی در مقابل وضعیت بی‌قانونی است: «ای علمای دین و ای عقلای ملک بدانید که همه این ظلم‌ها و همه این سیل اشک که در ایران جاری می‌شود سببش در سکوت و بی‌رحمی شماست. شما به حکم خدا و به حکم طبیعت پیشوا و مستحفظ حقوق ملت هستید» (شماره ۸: ۱). در جایی دیگر «ترقی دولت همه جا از همت اعتراض بوده نه از سکوت نامردی... پس اگر دولت‌خواهی دارید، این رسوم کفش‌لیسی رؤسا را قدری تخفیف بدهید» (شماره ۲۳: ۱)؛ بنابراین اعتراض سیاسی موقعیتی فرادست در سلسله‌مراتب این تقابل دارد.

اتفاق ملی-اختلاف ملی: بسیاری از صفحات روزنامه در تشریح اصول آدمیت و تأکید بر همکاری گروهی و فعالیت جمعی سیاسی است: «حالا به‌درستی فهمیده‌ایم که همه این بدبختی‌های ایران از غفلت و از عدم اتفاق ما بود. حالا دیگر تنها نیستیم که شما به‌دلخواه خود ما را اسباب اسیری همدیگر و میرغضب ملت قرار بدهید» (شماره ۱۴: ۱). در جایی دیگر «اجرای قانون در هیچ ملک هرگز ممکن نخواهد بود، مگر به اتفاق ملت» (شماره ۲۵: ۳). در این تقابل، فرادستی با اتفاق ملی است که شرایط را برای قانون‌خواهی فراهم می‌کند.

کشورهای مترقی-ایران: ملکم شیفته مدنیت و قانون‌گرایی دول مترقی است و به نظر او روابط اقتصادی الزاماً موجب مداخله و سلطه سیاسی نمی‌شود و می‌تواند به پیشرفت دولت‌های آسیایی کمک کند: «ترقی دنیا پس از هزار قسم امتحان از برای اجرای قوانین بعضی تدابیر مخصوص اختراع کرده که ما اهل ایران تا امروز از معانی و اثر آن به‌کلی بی‌خبر بوده‌ایم» (شماره ۱: ۲). در جایی دیگر «با این همه معادن و جنگل‌ها و استعداد خاک و قابلیت خلق و قدمت تاریخ و شرافت مذهب هیچ طایفه نیست که به قدر خلق این ملک از نعمات طبیعی محروم و از قافله ترقی دنیا عقب مانده باشد» (شماره ۲: ۱). فرادستی کشورهای مترقی در این تقابل ملاحظه می‌شود.

زن-مرد: یکی از موضوعاتی که در روزنامه به آن توجه شده جایگاه اجتماعی زنان است که می‌توانند به‌مراتب بیشتر از مردان در تلاش برای قانون‌خواهی و اصلاحات جامعه نقش ایفا داشته باشند: «چنان اتفاق افتاده که اغلب زن‌های نجبای ما برحسب عقل و تدبیر از مردهای این عصر خیلی پیش افتاده‌اند» (شماره ۱۰: ۲). در جایی دیگر «بیداری بخت ایران از این نکته نیز خوب معلوم می‌شود که زن‌های ما معانی آدمیت را زودتر و بهتر از اغلب مردها درک می‌کنند» (شماره ۱۲: ۴). در جایی دیگر «از زن‌های ایران مأیوس نباشید. ما هنوز این قدر نامرد نشده‌ایم که مثل شوهران و جوانان این زمان سرمایه زندگی را منحصر به مشق بیعاری قرار داده باشیم... بلی شکست این بازار بی‌ناموسی بر عهده ماست» (شماره ۳۵: ۴). بدین ترتیب، در سلسله‌مراتب این تقابل فرادستی با زن است.

ترقی‌گرایی اسلامی-تجربگرایی اسلامی: بسیاری از مباحثی که ملکم در روزنامه به میان آورده بر مبنای این پیش‌فرض است آموزه‌های حقیقی اسلام با ترقی‌خواهی و اصول آدمیت سازگار است: «ما انوار شرع اسلام را برای آسایش و ترقی این ملل کاملاً کافی می‌دانیم. و در طرح تنظیم ایران هیچ تدبیری قبول نداریم، مگر اجرای آن قوانین مقدس که دین ما از برای زندگی و سعادت ما مقرر و واجب ساخته است» (شماره ۱۷: ۱). در جایی دیگر «ترقی ملل اسلام هرگز محقق نخواهد شد، مگر به معرفت و به حکم خود اسلام» (شماره ۳۶: ۴). در جایی دیگر «اسلام حقیقی یعنی علم یعنی عدالت ترقی. علم در دنیا یکی است» (شماره ۳۹: ۲)؛ بنابراین فرادستی ترقی‌گرایی اسلامی و اصلاح‌گری دینی در این تقابل ملاحظه می‌شود.

مرحله سوم: صداهای حذف‌شده

اصلی‌ترین صدای حذف‌شده یا به‌حاشیه‌رانده در روزنامه قانون را می‌توان صدای اولیای دولت و خصوصاً امین‌السلطان صدراعظم پادشاه دانست که به‌زعم ملکم، با عملکرد خود موجبات عدم اتفاق ملی را فراهم کرده است. به همین دلیل، «قانون» منتقد جدی عملکرد دولت است و در مواردی از کلماتی مانند غلام‌زاده و آبدارچی برای استهزای پیشینه خانوادگی صدراعظم استفاده می‌شود: «روح غیرت ایران هر قدر هم لگدکوب شده باشد ممکن نیست بیش از این‌ها متحمل بشود که یک غلام‌زاده بی‌تربیت از قاطرخانه بیرون بیاید... نیک‌نفسی پادشاه را بدزد و بر سینه سلطنت ایران بنشیند» (شماره ۲: ۴). در جایی دیگر «پادشاه ما چنانکه همه کس می‌داند خسته و محصور آبدارخانه و در حقیقت خود را از سلطنت خلع و ایران را تسلیم آن دستگاه کرده است» (شماره ۱۴: ۳). در روایت روزنامه، دستگاه دولت نماد قانون‌ستیزی و در مقابل قانون‌خواهان طرد شده است: «ما خلق ایران شاه‌پرست بودیم، اما این وزارت دولتکش غیرت آحاد چاکران دولت را به حدی لگدکوب و رذالت خود ساخت... که راضی شده‌ایم انگلیس و روس بیاید و ما را از زیر ننگ این وزارت شوم نجات بدهد» (شماره ۶: ۳). نمونه دیگر در مکاتبات فرضی با روزنامه است که صدای اعتراض وجود دارد. با اینکه به‌نظر می‌رسد این نامه‌ها و گزارش‌ها ساختگی باشد، چند طبقه از مکاتبه‌کنندگان بودند که نامه‌های آن‌ها با نظم و ترتیب خاصی انتشار می‌یافت. علما، افسران ارتش و فرماندهان، شاهزادگان، برخی از کارمندان دولت و تجار، از جمله صدای معترض هستند که اداره اختیاری مملکت را نکوهش می‌کنند، به دنبال اصلاح سیستم اداری هستند و از ضرورت قانون برای جامعه سخن می‌گویند.

مرحله چهارم: سویه دیگر روایت

در هر روایت، چند سویه وجود دارد که یکی از آنان به کمک تقابلهای دوگانه به مرکز دست یافته است. در روایت کلی روزنامه «قانون» نیز می‌توان به نمونه‌هایی از وانوسازی در خود متن اشاره کرد؛ برای مثال در روایت اصلی، بر قانون‌خواهی براساس آموزه‌های حقیقی اسلامی و اخلاق دینی تأکید شده است: «این نکته مهم را باید در اینجا درست اعلام نماییم که از برای اجرای این مقصودات پاک-استقرار اصول آدمیت و اجرای قوانین الهی- اصلاً لازم نمی‌دانیم که رجوع به قوانین خارجه نماییم» (شماره ۱۷: ۱). در جایی دیگر «مالیات اسبابی است که از برای تقویت و اجرای قوانین شریعت خدا وضع شده است... به حکم شرع مقدس اسلام و به حکم عقل و حکمت دنیا به دولت بی‌قانون نباید مالیات داد» (شماره ۱۵: ۱). اما در مواردی می‌توان توجه به ارزش‌های ترقی دنیا (کشورهای توسعه‌یافته) و لزوم یادگیری از آنان را در متن مشاهده کرد که برخلاف روایت مرکزی روزنامه است: «ما باید خواه و ناخواه قبول بکنیم که آن نظم و آن ترقی و آن آبادی‌ها که دنیا بر ما واجب ساخته، همه مبنی بر قوانین دقیق و بسته به ترتیب مجالس مخصوص است. و در میان این مجالس مقدمه و محرک همه مجلس وزارت» (شماره ۳۹: ۴).

نمونه دیگر درحالی که روزنامه شیوه حکمرانی جدید در غرب است، اما در مواردی با اشاره به برخی از مأموران سفارت‌خانه‌ها معتقد است که آنان با رفتار خود نه تنها موجبات ترقی ایران را فراهم نکردند، بلکه عملکردشان ضد اصول آدمیت بوده است: «آن غربای نجیب که در ملک ما مشوق آدمیت و محرک ترقی می‌شوند، مهمان عزیز ما هستند. آن اسافل خارجی که می‌آیند به جهت یک نشان کثیف یا یک

طایفه شال پوشیده یا یک تبسم التفات دروغی کارچاق کن و سینه‌زن این دستگاه جور می‌شوند آن‌ها را باید دشمن ایران و مردود آدمیت بدانیم» (شماره ۲۰: ۳).

مرحله پنجم: نفی پی‌رنگ

در هر روایت، پی‌رنگ‌ها نظریه‌ای در باب علیت هستند، اینکه چه کسی یا چه چیزی سبب وقوع یک رویداد شده است و چه رویدادهایی ارتباط درونی با هم دارند. در روایت روزنامه قانون، به جهت امیدواری در استقرار عدالت و حاکمیت قانون در دستگاه دولتی، پی‌رنگ حالت کم‌دی دارد. پیشنهاد روزنامه برای فائق آمدن بر فضای بی‌قانونی، حضور روحانیت در عرصه میدان اجتماعی و استفاده از ظرفیت آنان در شکل‌دهی به اتفاق ملی و بسیج مردم است: «ما در عالم آدمیت یک کلمه حرف تازه نداریم. آنچه موافق علم علمای اسلام، حق است ما آن را می‌پرستیم و هر لفظی که در اقوال ما مطابق عین اسلام نباشد، آن را از صمیم قلب رد و لعن می‌کنیم» (شماره ۱۱: ۲). درحالی‌که اگر فرض کنیم بیرنگ حالت تراژدی داشت، روایت روزنامه از ماجرای قانون‌خواهی متفاوت بود و با پذیرش فضای بی‌قانونی در کشور حالت منفعلانه و غم‌نامه به خود می‌گرفت؛ تا جایی که با نافرجام‌اندن اصول آدمیت و قانون‌گرایی در جامعه امکان‌رهایی از اداره اختیاری دستگاه دولت فراهم نمی‌شد.

مرحله ششم: استثنا

قاعده کلی در روایت روزنامه، باور به انطباق قانون با شریعت و استفاده از قدرت اجماع علما برای رسیدن به ترقی خلق ایران و اتفاق ملی است: «اگر دولت می‌خواهیم، باید اول ملت را زنده بکنیم و این کار در دست علما است. باید علما این کفر به من چه، را از مغز اهل این ملک هر طور هست بیرون بیاورند» (شماره ۲۵: ۲). اگر بخواهیم استثنایی برای این قاعده فوق ذکر کنیم، در جایی ملکم به علما به عنوان موانع ترقی انتقاد می‌کند: «ای علمای دین و ای عقلای ملک بدانید که همه این ظلم‌ها سببش در سکوت و بی‌رحمی شماست» (شماره ۸: ۱). در جایی دیگر، از لفظ ملا برای روحانیونی استفاده می‌شود که مانع قانون‌خواهی ملت شده‌اند: «عنان کار محققاً به دست ملاها افتاده است. و دفع شر ملاها در هیچ ملک ممکن نبوده مگر به دست خود ملاها. ما در ایران ملاهای حلواخور و بی‌دین خیلی داریم. همه آن‌ها را به‌شخصه می‌شناسم و زبان بی‌دینی آنان را بهتر از همه کس می‌دانم» (شماره ۲۸: ۴)؛ بنابراین با اینکه در قاعده کلی، به نقش مثبت علما و روحانیت در به‌ثمر رسیدن نهضت قانون‌خواهی ملت ایران اشاره می‌شود، می‌توان عناصری از بی‌اعتمادی به علما در متن یافت که حاکی از نگاه متناقض میرزا ملکم‌خان است.

مرحله هفتم: ردگیری بین خطوط

با خوانش سیر روایت روزنامه قانون می‌توان پی برد که آنچه در روزنامه گفته نشده اعتقاد به دین انسانیت است. ملکم‌خان با استحاله نقش روحانیت در ایران می‌کوشد از جایگاه اجتماعی مجتهدان استفاده کند تا آیین ترقی مطلوب خود را پیش ببرد. در اندیشه میرزا ملکم‌خان، امید برای اصلاح و پیشرفت تنها زمانی می‌تواند نتیجه‌بخش باشد که رهبران مذهبی از قانون‌خواهی حمایت کنند و بر ضرورت عدالت‌خواهی ذیل لوای دین انسانیت جمع شوند. عبارت‌های انطباق قانون با شریعت / عدم انطباق قانون با شریعت - ائتلاف علما / افتراق علما - ترقی‌گرایی اسلامی / تحجرگرایی اسلامی - اتفاق ملی / اختلاف ملی... حاکی از توصیه روزنامه برای تغییر در اصول حکمرانی و استقرار حاکمیت قانون است: «در ممالک اسلام هر نظامی که از خارج بیاید، نه ریشه خواهد داشت نه ثمر. این خرابی‌های ملک ما چه دخلی به اسلام دارد. همه این خرابی‌ها مستقیماً نتیجه - استبداد - که در این چند هزار سال کل اقالیم آسیا را مسخر داشته و تا این اواخر روح حریت اسلام و اصول ترقی را در زیر تعدیات ذاتیه خود مقهور ساخته بود» (شماره ۳۶: ۳). ردگیری بین خطوط متن حاکی از نگاه جهان‌شمول روزنامه به قانون و شریعت و باور به سرنوشت مشترک دین در ایران و غرب است.

مرحله هشتم: سازمان‌دهی مجدد

سامان‌دهی مجدد تقابل‌های دوگانه نشان می‌دهد روایت مسلط و مرکزی ضرورت انطباق قانون با شریعت با روایت دیگر حکمرانی غرب و ارزش‌های متمدنی دنیا قابل‌جایگزینی است. وجود دین انسانیت به‌عنوان علامتی هشداردهنده در متن و تلقی علما به‌عنوان مانع ترقی در حکم استثنائی بر قاعده رابطه مثبت بین علما و ترقی حکایت از آن دارد که با تغییر سلسله‌مراتب تقابل‌های دوگانه یافت‌شده در متن می‌توان به روایتی جدید از روزنامه قانون دست یافت که روایت مرکزی شریعت‌خواهی ملکم‌خان و حتی قانون‌خواهی او را زیر سؤال می‌برد. در این روایت جدید با فرادست‌سازی مرد، ایران، دربار، دولت، سکوت سیاسی، استبداد، بی‌قانونی، حکمرانی غیرعادلانه، غیرمذهبی، عدم انطباق شریعت و قانون، تحجر، افتراق علما با چهره دیگری از ملکم‌خان روبه‌رو می‌شویم که در روایت مسلط ناپیدا است. ملکم‌خان شیفته حکمرانی غرب و ارزش‌های ترقی دنیا است و در این راه علما را مانع ترقی می‌داند. دین انسانیت دارد و به روحانیون فقط به‌مثابه ابزار می‌نگرد. استدلال روزنامه قانون در لزوم همسویی مجتهدان و تلاش برای توجیه اهل مذهب به جهت آگاهی از نیروی اجتماعی علما و بهره‌گیری از ظرفیت رهبران مذهبی اصلاح‌طلب است که توانایی اجماع و اتفاق ملی در بین عامه مردم دارند. با این همه، وجه دیگر قانون‌خواهی ملکم‌خان در نگاه دولت‌مدار اوست که با تأکیدات وارونه او در اصطلاحات مجلس درباری، روزنامه دولتی، دولت، مرد و استبداد است که خواهان سکوت سیاسی، اختلاف ملی، افتراق علما، بی‌قانونی و تحجر است. واژگونی سلسله‌مراتب تقابل‌ها و ایجاد بازی آزاد و جوه دوگانه آن به ما می‌گوید که گزاره پنهان قانون‌خواهی ملکم‌خان در همان صدای حذف‌شده دولت و دولتمردان قرار دارد و به‌نظر می‌رسد او به‌رغم تکرار و تأکیدات دائمی بر قانون‌خواهی، تمایل به سوبه دولت‌خواهی دارد و تنها به جهت مصلحت است که بازی شریعت و قانون را در مرکز روایت قرار می‌دهد.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

تحلیل حاضر از روش وانوسازی برای واساختن عناصر اندیشه قانون‌خواهی میرزا ملکم‌خان استفاده می‌کند و با تأکید بر پیامدهای استعمار به دنبال خوانش پسااستعماری آن است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد پروژه قانون‌خواهی ملکم‌خان حاوی تقابل‌های دوگانه‌ای با محوریت دولت و تقاطع مقابل آن است که همگی خواهان محدودسازی قدرت دولت هستند و از همه در حکم ابزاری برای رسیدن به این مقصود کمک گرفته می‌شود. تقابل‌های دوگانه مذهبی-غیرمذهبی، روزنامه آزاد-روزنامه دولتی، حکمرانی عادلانه-حکمرانی ناعادلانه، انطباق قانون با شریعت-عدم انطباق قانون با شریعت، اداره قانونی-اداره اختیاری، رژیم مشروطه-رژیم استبدادی، ملت-دولت، ائتلاف علما-افتراق علما، مجلس شورای ملی-مجلس دربار اعظم، اعتراض سیاسی-سکوت سیاسی، اتفاق ملی-اختلاف ملی، کشورهای متمدنی-ایران، زن-مرد، و ترقی‌گرایی اسلامی / تحجرگرایی اسلامی حامل تقلید از تجربه انسان غربی است. آزادی، مشروطیت، اعتراض، قانون، ملیت، ترقی‌گرایی، اتفاق ملی یا همان هویت ملی واحد، عدالت و حقوق زنان حاصل این تقلید است، اما تقلید او مسیری یک‌طرفه ندارد و در کنارش شاهد عناصر مذهبی‌بودن، انطباق‌پذیری با سنت و اتکا به علما مشاهده می‌شود.

با این خوانش مشخص است که ملکم‌خان هویت ایرانی زمانه خود را نه خالص، بلکه دورگه می‌بیند. عناصر هویت غرب در پیوند خوردگی با سنت بومی ایران به‌ویژه شریعت معنا می‌یابد. با این حال، نحوه دورگه‌یافتگی این دو دسته عنصر به‌نحوی است که غلبه با عناصر هویت غربی است (۱۱ مورد از تقابل‌ها) و از سنت بومی فقط انتظار انطباق‌یافتگی دارد (سه مورد از تقابل‌ها) و در مواردی که مغایرت ببیند، انتظار دارد به‌عنوان مانع حذف شوند (مثل علما). ملکم‌خان به تقلید غرب می‌پردازد، اما این تقلید به تمسخر آن ختم نمی‌شود تا راه برای مقاومت در برابر سلطه فرهنگی غرب مهیا شود و علتش در میزان اندک تأکیدش بر سنت بومی است؛ چنان‌که هومی بابا می‌گوید زمانی تقلید می‌تواند یک راهبرد مقاومت در برابر استعمار شود که با تأکید مجدد بر اندیشه‌های خود صورت گیرد. عناصر غرب‌گرایی تسلط‌یافته در تقابل‌های دوگانه در اکثریت قاطع بر عناصر سنت‌گرا قرار دارند و این نشان می‌دهد پروژه قانون‌خواهی او با مرجعیتی اروپامحور بر ساخت می‌شود و چنین اندیشه‌ای امکان مقاومت فعالانه در برابر استعمار و سلطه فرهنگی غرب ندارد. اروپامداری این پروژه سبب شده ملکم‌خان و اصولاً انسان ایرانی به دیگری استعمارزده تقلیل یابند و الگوی بومی به‌حاشیه‌رانده شود. ملکم‌خان تلاش می‌کند «در آستانه» سنت ایرانی و غرب حرکت کند و در این راه به هویتی دورگه برای انسان ایرانی دست یابد، اما رهایی‌یافتن رهنمایی مانند پروژه آدمیت و کارخانه آدم‌سازی او

نشان می‌دهد اندیشه ذات‌گرا بر پروژه قانون‌خواهی ملکم‌خان مستولی است و در ذیل این اندیشه، امکان بی‌ثبات‌سازی اقتدار گفتمان استعماری مهیا نیست و نمی‌تواند بستر رقابت با امپریالیسم فرهنگی استعمار را فراهم کند. سیالیت پروژه قانون‌خواهی ملکم‌خان به حدی نیست که به «فضای سومی» بینجامد و هویت جدید دورگه‌ای خلق کند؛ چنان‌که می‌گوید: «اسلام حقیقی یعنی علم یعنی عدالت ترقی» اما «علم در دنیا یکی است. در هر نقطه روی زمین... برای کل بنی‌آدم واجب است» (شماره ۳۹: ۲). فضای سوم محصول بی‌ثبات‌شدگی تقابل‌های دوگانه و سلسله‌مراتب آن است، اما ملکم‌خان به‌رغم ادعای نخستینش در پیوند شریعت و ترقی بلافاصله و همواره سراغ ثبات غرب می‌رود و آن را بر صدر می‌نشانده که امر سومی نیست.

۷. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

۸. سیاست‌گذاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۹. تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافع وجود ندارد.

۱۰. منابع

- آبراهامیان، پروانه (۱۳۹۵). ایران بین دو انقلاب. ترجمه محمدابراهیم فتحی و احمد گل محمدی. چاپ بیست‌وچهارم. تهران: نشرنی.
- اصیل، حجت‌الله (۱۳۷۶). زندگی‌نامه و اندیشه میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله. تهران: نشرنی.
- الگار، حامد (۱۳۶۹). پژوهشی در باب تجددخواهی ایرانیان، میرزا ملکم‌خان. ترجمه جهانگیر عظیمی. ترجمه حواشی: مجید تفرشی. تهران: مدرس.
- الگار، حامد (۱۳۶۹). میرزا ملکم‌خان. مرتضی عظیمی و مجید تفرشی. تهران: شرکت سهامی انتشار با همکاری مدرس.
- برتس، هانس (۱۳۹۱). مبانی نظریه ادبی. ترجمه محمدرضا ابوالقاسمی. چاپ چهارم. تهران: ماهی.
- بوژه، دیوید ام. (۱۳۸۷). تحلیل و اسازی. ترجمه حسن محدثی. فصلنامه رسانه، ۱۹(۱).
- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۸۸). تحول گفتمان روزنامه‌های روشنفکری در قبل و بعد از جنبش مشروطه (با تکیه بر قانون، روح القدس و صوراسرافیل). پژوهشنامه تاریخ، ۵(۱۷)، ۴۴-۱.
- جوانمرد، سمیرا و منشادی، مرتضی (۱۳۹۱). بررسی شاخصه‌های دولت حقوقی در روزنامه قانون. مجله دانش سیاسی و بین‌الملل، ۸(۳)، ۲۳-۴۶.
- حجازی، سیدنصراله و رادمرد، محمد (۱۳۹۳). گذار از عدالت شخصی به عدالت نهادی در اندیشه میرزا ملکم‌خان. فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۶(۳۹)، ۱۵۷-۱۷۸.
- رابین، اسماعیل (۱۳۵۰). میرزا ملکم‌خان، زندگی و کوشش‌های سیاسی او. چاپ اول. تهران: صفی‌علیشاه با همکاری فرانکلین.
- ریچ، گراهام (۱۴۰۲). تحلیلی در باب آیا فرودست می‌تواند سخن بگوید؟ گایاتری چاکراورتی اسپوک. ترجمه هادی نوری. تهران: پبله.
- زاهد، فیاض (۱۳۸۶). درخشش روزنامه قانون در میان آثار و افکار ملکم‌خان. نشریه جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی، آیین، ۸.
- سعید، ادوارد (۱۳۸۲). فرهنگ و امپریالیسم. ترجمه اکبر افسری. تهران: توس.
- شاهمیری، آزاده (۱۳۸۹). نظریه و نقد پسااستعماری. تهران: علم.
- صدرهاشمی، محمد (۱۳۸۵). آشنایی اجمالی با روزنامه قانون و مدیر آن میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله. یاد، ۸۲، ۲۳-۳۴.
- صفری، ماجد (۱۳۸۲). مطبوعات ایران از کاغذ اخبار تا نشریه‌های الکترونیکی. تهران: رویداد.
- ضیمران، محمد (۱۳۹۲). ژاک دریدا و متافیزیک حضور. تهران: هرمس.
- طاهری مقدم، سید محمد و بوچانی، ابراهیم (۱۳۹۴). میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله و تأملی بر اندیشه‌های آموزشی او. جستارهای تاریخی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۶(۱)، ۷۳-۸۸.

فانون، فرانتس (۱۳۵۵). پوست سیاه صورتک‌های سفید. ترجمه محمدامین کاردان. تهران: خوارزمی.

فی، استیون و هایدون، لیام (۱۴۰۲). تحلیلی در باب موقعیت فرهنگ هومی بابا. ترجمه هادی نوری. تهران: پبله.

قنبری، فرج‌الله علی، طاهریان، محمدرضا و اعتمادی، امیر (۱۳۹۳). تجدیدگرایی در ایران معاصر؛ مطالعه موردی اندیشه میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله. جستارهای سیاسی معاصر، ۵(۳)، ۱۳۱-۱۵۰.

کوهستانی‌نژاد، مسعود (۱۳۸۵). روزنامه یا الواح قانون، جریان‌شناسی تحلیلی جراید فارسی روزنامه قانون. یاد، ۸۲.

گانکل، دیوید جی (۱۴۰۲). وانوسازی. ترجمه هادی نوری. تهران: نشر پبله.

گاندی، لیلا (۱۳۹۱). پسااستعمارگرایی. ترجمه مریم عالم زاده و همایون کاکا سلطانی. چاپ دوم. تهران: پژوهشکده مطالعات اجتماعی.

مربجی، شمس‌الله (۱۳۸۶). بازشناسی جریان‌های روشنفکری در ایران. نشریه علوم سیاسی، ۹(۳۷)، ۴۵-۷۰.

میلز، سارا (۱۳۹۲). گفتمان. ترجمه فتاح محمدی. چاپ سوم. زنجان: نشر هزاره سوم.

ناطق، هما (۱۳۵۵). روزنامه قانون. به کوشش و با مقدمه هما ناطق. چاپ اول. تهران: سپهر.

ناطق، هما (۱۳۸۵). نشریه قانون و بازتاب‌های سیاسی و اجتماعی آن در ایران. مجله یاد، ۸۲، ۱۰۱-۱۳۰.

نورائی، فرشته (۱۳۵۲). تحقیق در افکار میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی با همکاری فرانکلین.

وحدت، فرزین (۱۳۸۳). رویارویی فکری ایران با مدرنیت. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. چاپ اول. تهران: ققنوس.

هرناندز، فلیپ (۱۴۰۲). هومی بابا برای معماران. ترجمه شادی عزیزی و شارین شیرمحمدیان. تهران: کتابکده کسری.

یانگ، رابرت جی. سی. (۱۳۹۱). درآمدی اجمالی بر پسااستعمارگری. ترجمه فاطمه مدرسی و فرح قادری. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

Baxter, J. (2003), *Why Choose to Use FPDA? Positioning Gender in Discourse*, Palgrave Macmillan, London.

Bhabha, Homi k. (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.

Derrida, J. (1995), *Points: Interviews, 1974-1994*, Stanford, CA.

Derrida, J. (1976), *Of Grammatology*, Trans. Gayatri Chakravaty Spivak, Baltimore: John Hopkins University Press.

Fay, Stephen & Haydon, Liam (2017), *An Analysis of Homi K. Bhabha's The Location of Culture*, London: Macat Library.

Loomba, Ania (2000), *Colonialism and Post Colonialism*, London: Routledge Classic.

Martin, Joanne (1990), "Deconstructing organizational taboos: The suppression of gender conflict in organization", *Organization Science*, 1 (4): 339-359.

Schegloff, E.J. (1999) Schegloff's texts as Billig's data: a critical reply. *Discourse & Society*, 10(4), pp. 558-70.

Scott, D. and Usher, R. (eds) (1996) *Understanding Educational Research*, London: Routledge).

Spivak, Gayatri Chakravorty (1999), *A Critique of Postcolonial Reason: Towards a History of the Vanishing Present*. Cambridge: Harvard University Press, Print.